

NOVI NADGROBNI NATPISI S JUGOISTOČNE SALONITANSKE NEKROPOLE

DRAŽEN MARŠIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904"652"(497.5 Solin):930.27
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1996-11-07
Received

Obrađuje se devet nadgrobnih spomenika pronađenih 1995. i 1996. godine prigodom građevinskih radova kojima je devastirana jugoistočna salonitanska nekropola. Daje se njihov kataložki opis, analiza dekorativno-tektonskih elemenata i datacija. Posebna pažnja posvećuje se portretnoj nadgrobnoj steli Sempronije Kvarte kao glavnom reperu za datiranje većine nadgrobnih spomenika. Na osnovi stilskih i modnih karakteristika portreta pokojnice, natpis se datira u kraj antoninskog ili početak ranoseverskog razdoblja (180.-210.). Drugi spomenik kojem se posvećuje nešto veća pažnja jest vojnički titulus Gaja Lolija Valensa, vojnika VII. legije, najstariji natpis iz ovog rada (sredina 1. st.). Riječ je o osobi italjskog podrijetla. Na kraju rada daje se kratak osvrt na dosadašnje stanje istraženosti jugoistočne nekropole i problem ubikacije središnje komunikacije oko koje je nastala. Mjesto nalaza spomenika iz ovog rada osnažuje Dyggveovu pretpostavku da se nekropola formirala oko ceste Salona-Epetij, koja je prelazila Gospin Otok preko "mosta VII" i nastavljala prema Epetiju. Autor iznosi pretpostavku da je dionica te antičke komunikacije kroz Japirko fosilizirana danas u solinskim ulicama Marka Marulića i Petra Krešimira IV.

Posljednjih godina nameće se problem zaštite mnogih dijelova antičke Salone. I dok se dijelovi grada unutar perimetra antičkih zidina uspjevaju koliko toliko zaštititi pred ovovjekim barbarima, čini se da stručne službe gube bitku kad je riječ o suburbanim segmentima grada. Još se nije slegla prašina oko zapadne salonitanske nekropole a čini se da je već na redu jugoistočna nekropola. I dok su istraživanja na trasi poznate splitske zaobilaznice, koja je prekrila zapadnu nekropolu, a koja je - ako je išta trebala zaobići, onda je trebala zaobići upravo nju - donijela vrijedne rezultate koje znanstvena javnost s nestrpljenjem očekuje,

jugoistočna nekropola sve većim građevinskim zahvatima nestaje bez i najmanjeg uvida stručnih službi.

U toku zadnjih građevinskih radova u Solinu, u ulici Marka Marulića i Petra Krešimira IV. (naselje Priko vode na lijevoj obali rijeke Jadro), otkriveno je i rovokopačima razrovano nekoliko segmenta jugoistočne nekropole Salone. Tom prilikom pronađeno je i oštećeno nekoliko nadgrobnih spomenika od kojih je veći dio završio među materijalom kojim je kod posljednjeg uređenja nasut Gospin Otok, a dio na deponiju poduzeća "Salonagrađitelj" na Japirku. Sve te spomenike spasio je od uništenja gospodin Marko Matijević, zaljubljenik solinske kulturne baštine, koji ih čuva danas u vrtu svoje kuće.¹

Osim nadgrobnih spomenika o kojima će biti riječi u ovom radu, gospodin Matijević je tom prilikom, na mjestu novogradnje u ulici P. Krešimira IV., zapadno od br. 26 (kuća Podrug), primijetio i zid od većih klesanaca spojenih žbukom, koji se pružao otprilike u smjeru sjeverozapad - jugoistok. U njemu možda treba tražiti ogradni zid središnje komunikacije jugoistočne nekropole, tj. ceste koja je od Salone vodila prema Epetiju, iako je moguće da se radi i o nekom drugom dijelu arhitekture grobišne parcele na kojoj su bile postavljene nadgrobnice stele br. 1 i 2.

Pronađeni spomenici, iako brojem mali, imaju izuzetno značenje za proučavanje jugoistočne nekropole Salone, dopunjujući naše znanje o njenom nastanku, trajanju i rasteru. Jedan od njih, riječ je o steli Sempronije Kvarte (br. 2), ima i širu važnost jer predstavlja važan primjer rimske provincijalne portretne umjetnosti ranoseverskog perioda, relativno malobrojno zasvjedočene na našem tlu.

S natpisa saznajemo koje su se kategorije stanovništva pokapale na jugoistočnoj nekropoli. Spominje se stanovništvo različitog društvenog statusa, od servilne, preko civilne, do vojne populacije.

Obrada spomenika u ovom radu temeljit će se u prvom redu na analizi tektonsko-dekorativnih elemenata, dok će se onomastičkim pitanjima posvetiti pažnja u onoj mjeri u kojoj je to potrebno pri njihovom kataloškom opisu.

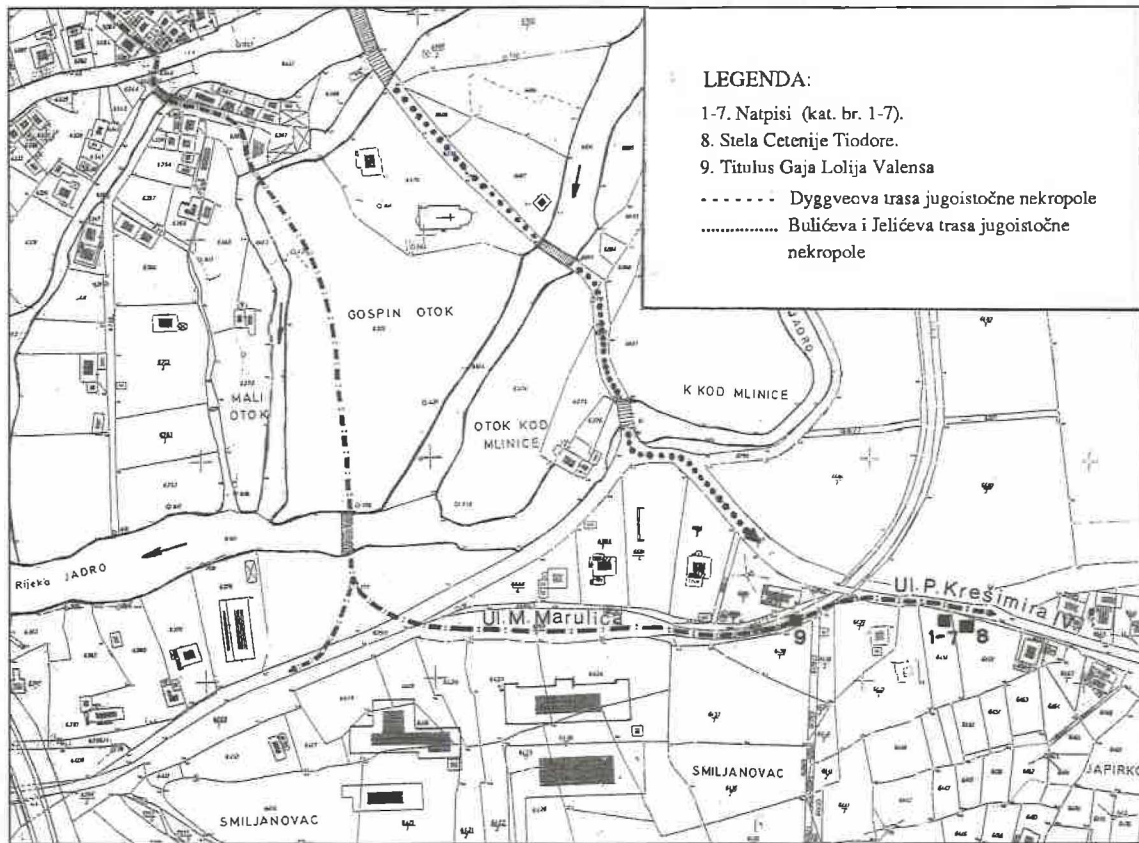
1. Nagrobni natpisi iz zbirke M. Matijevića pronađeni na jugoistočnoj nekropoli

1. Stela pronađena u nasipu na Gospinom Otoku, izvorno potječe s mjesta novogradnje u ulici Petra Krešimira IV., zapadno od br. 26 (T. I.; Sl. 1, 1.)
Dimenzije: vis. 0, 75 m; šir. 0, 43 m; deb. 0, 10 m.
Materijal: pravokutna vapnenačka ploča.

Stela pripada nearhitektonskom tipu.² Sačuvana je u cjelosti. Gornji dio ukrašen je trokutastim pseudozabatom, profiliranim jednostavnom širokom

¹ O događanjima vezanim uz jugoistočnu nekropolu s opisom dvaju spomenika (ovdje br. 1 i 2), spomenuti je objavio i napis u lokalnom tisku: M. MATJEVIĆ, 1995b, 15. Izvan te zbirke nalazi se jedino spomenik br. 8, danas također u privatnom posjedu.

² Ovaj termin preuzet je od G. A. MANSUELLI, 1967, 29-34, 137-170. Odnosi se na sve stele koje su izgubile karakteristične arhitektonske elemente osim što se na gornjem dijelu još uvijek zadržavaju različiti oblici pseudozabata i pseudoakroterija, ukrašenih u najvećoj mjeri biljnim ornamentom, dupinima i dr. motivima.

Sl. 1. Lokalitet Japirko s mjestima pronalaska nadgrobnih natpisa.
 Fig. 1. Japirko locality with the grave inscriptions' finding places.

Qvarta, latinskog postanka,⁷ zastupljen je u Dalmaciji brojnim primjerima, i iz ranog i iz kasnog principata. Nalazimo ga kod svih društvenih slojeva, od najviših - pripadnika senatorskog staleža, preko vojne populacije, do libertina.⁸ Na temelju spomenutih pokazatelja teško je sa sigurnošću procijeniti kojeg su podrijetla Sempronija Kvarta i Publije Urgulanije Teofil. Grčki kognomen zadnje spomenutog ipak bi prije ukazivao na njegovo istočnomeditersko podrijetlo, mada se to ne može deciderano tvrditi.

Potpuno je jasno da prema formulaciji natpisa (zazivanje Mana, nedostatak filijacije i oznake tribusa) i morfološkim osobinama stele (pseudozabat s pseudoakroterijama), spomenik valja datirati u kasni principat, o čemu će biti više riječi u drugom poglavlju ovog rada.

2. Stela pronađena na mjestu novogradnje u ulici Petra Krešimira IV., zapadno od br. 26 (T. II.; Sl. 1, 2.)

Dimenzije: vis. 0,90 m; šir. 0,50 m; deb. 0,10 m.

Materijal: pravokutna vapnenačka ploča; vidljivi tragovi obrade zubačom.

Stela pripada nearhitektonskom tipu. Oštećena je prilikom kopanja rovokopača. Odbijen joj je desni dio s dijelom lunete, akroterija i natpisnog polja. U gornjem dijelu stele isklesan je polukružni zabat (ili luneta), profiliran jednostavnom širokom trakom, u kojoj je izdubljena relativno duboka niša. Unutar niše nalazi se portret (polubista) pokojnice. Sa strana lunete stajala su dva pseudoakroterija, profilirana nešto užom trakom, s kombiniranim ornamentom dvolisne palme i akantusova lista. Donji dio stele odvojen je od niše jednostavnom profilacijom izvedenom urezanim linijom koja obrubljuje cijelo natpisno polje. Na taj način je prostor između profilacije i niše s portretom dobio oblik grede. Površina grede je cijelom dužinom bila ukrašena valovnicom. Njezini tragovi se jasno vide. Na mjestu na kome greda prelazi u lunetu, valovnica zavija prema gore ali se gubi i na luneti joj nije moguće ući u trag. U ovom momentu nije moguće reći da li je valovnica izlizana ili je na luneti uopće nije bilo. Klin za usađivanje stele nije sačuvan. Natpis je pisan lijepom pravilnom kapitalom, slovima visine 4 cm. Riječi su odvojene interpunkcijom u obliku urezanih trokuta. Tekst natpisa glasi:

D   M
SEMPRONIA
QVARTE · P · V
VRSVS · MAT
PIISSIMAE ·
P

Rekonstrukcija glasi: *D(is) M(anibus) / Sempronia[e] / Qvart(a)e P(ublius) U[rg(ulanius)] / Ursus mat[ri] / piissimae / p(osuit).*

⁷ Nastao je kao oznaka redoslijeda rođenja - I. KAJANTO, 1965, 73 i d.

⁸ I. KAJANTO, 1965, 293; G. ALFÖLDY, 1969, 278-279.

Natpis je podigao Publije Urgulanije Urz svojoj majci Semproniji Kvarti. I ovdje komemorator ima punu latinsku imensku formulu, dakle vjerojatno je rimski građanin. Natpis je, rekli smo, oštećen od rovokopača, ali je zahvaljujući prethodnom spomeniku (br. 1) moguće precizno restituirati izvorni tekst. Ime pokojnice, u drugom redu, stajalo je u punom dativu - *Semproniae*. Nasuprot tome, u trećem redu, u dativu kognomena nedostaje vokal -a (trebalo bi stajati *Qvartae*.) Gentilno ime sina doznajemo od njegova oca, ono glasi *Urgulanius*. Na natpisu je gentilno ime po svoj prilici stajalo u kratici VRG jer za toliko slova na natpisu ima mjesta. Sin nosi osobno ime oca - *Publius*. Prema prostoru na steli, i posveta majci morala je stajati u neskrtačenom dativu - *Matri* (vidljiva je vodoravna hasta slova "T").

Nadimak Sempronijinog sina - *Ursus* - je ime koje brojem svojih potvrda u Dalmaciji, najčešće iz razdoblja kasnog principata, predstavlja gotovo polovinu svih poznatih primjera u Carstvu.⁹ Animalnog je podrijetla.¹⁰ Zbog činjenice da se ime javlja kod svih društvenih grupacija analogne pojave ovog imena nisu od velike koristi. Stoga se o pitanju podrijetla Publija Urza treba osloniti na ono što je pod br. 1 rečeno za njegove roditelje (P. Urgulanija Teofila i Semproniju Kvartu).

Tektonski, natpis pripada posebnom tipu salonitanskih stela s polukružnim zabatom. On je nastao nakon natpisa br. 1, koji je Sempronija Kvarta podigla svome mužu i Urzovu ocu, Publiju Urgulaniju Teofilu. Zahvaljujući frizuri pokojnice, ovaj natpis, a s njim i onaj pod br. 1, možemo vrlo precizno datirati u ranoseversko razdoblje (sam kraj 2. ili početak 3. stoljeća). O tome ćemo govoriti u sljedećem poglavlju.

3. Mala stela pronađena u nasipu na Gospinom Otoku ali izvorno iz Krešimirove ulice, kao stele br. 1. i 2 (T. III., 1; Sl. 1, 3.)

Dimenzije: vis. 0,35 m; šir. 0,31 m; deb. 0,05 m.

Materijal: pravokutna, siva vapnenačka ploča.

Spomenik je rovokopačem prepolovljen po debljini. Bez ikakve je profilacije i dekoracije na prednjoj strani. Na stražnjoj, donjoj strani, sačuvani su tragovi dvostruke profilacije i dvije rupice. To bi bez dvojbe trebali biti tragovi starijeg spomenika od kojeg je stela isklesana. U protivnom, kada bi se radilo o rupicama za klinove kojima se stela učvršćivala za postolje, bilo bi opravdano očekivati da se one nalaze u osi spomenika. Natpis je pisan vulgarnim latinitetom, slovima koja gotovo prelaze u kurzivu. Visina slova od 1-5. reda iznosi 2,5 - 3 cm, a u zadnjem redu 1,5 cm. Nema znakova interpunkcije. Tekst glasi:

D   M
 PRETORINE
 LICINIANVS
 PIENTISME (sic!) CON
 SERVE POSVIT
 ANNORVM XXXXI

⁹ G. ALFÖLDY, 1969, 318; I. KAJANTO, 1965, 18 pretpostavlja da je zbog svog alegorijskog značenja (*Ursus* = medvjed) bio jednako omiljen i kod pogana i kod kršćana.

¹⁰ I. KAJANTO, 1965, 88, 329.

Rekonstrukcija natpisa glasi: *D(is) M(anibus) / Pretorin(a)e / Licinianus / pientis(si)m(a)e con(iugi) / serv(a)e posuit / annorum XXXXI.*

Karakteristična pojava na ovom natpisu je nestanak prvog vokala diftonga -ae, u dativu imenica. Nedostaje u drugom, četvrtom i petom redu. U drugom redu ispušten je u imenu pokojnice (trebalo bi stajati *Pretorinae*). U trećem redu klesar je ispustio konsonant -s, vokal -i, i također prvi vokal diftonga -ae (trebalo bi stajati *pientissimae*). I u četvrtom redu ispušten je vokal -a u diftongu -ae (trebalo bi stajati *conservae*).

S natpisa doznajemo da ga je podigao rob Licinijan svojoj ženi i suropkinji Pretorini koja je živjela 41 godinu. Ime Pretorina Alföldy ne donosi u svom katalogu rimskih imena Dalmacije. Interesantna je Kajantova teorija o njegovu nastanku. On drži da je ime nastalo od riječi *praetor* i sufiksa -inus/ina.¹¹ Ime *Licinianus*, svrstava Kajanto u skupinu kognomena nastalih od istoimenih gentilnih imena i sufiksa -anus/ana.¹² Brojne su njegove potvrde u Hispaniji i južnoj Galiji. U Dalmaciji se ovo ime u ranom principatu vezuje uz italsku populaciju, dok su u kasnom gotovo odreda njegovi nosioci domoroci koji su civitet stekli od Trajanova vremena nadalje.¹³ Stoga nije neosnovano zapitati se nije li i naš Licinijan predstavnik domaće etničke zajednice.

Datacija natpisa ne predstavlja veći problem. Prema paleografskim osobinama, kontekstu ostalih natpisa uz koje je nađen, sigurno ga valja datirati u kasnije 3. stoljeće.

4. Stela pronađena u nasipu na Gospinom Otoku, izvorno iz Krešimirove ulice, zapadno od br. 26 (T. III., 2; Sl. 1, 4.)

Dimenzije: vis. 0,77 m; šir. 0,47 m; deb. 0,08 m.

Materijal: pravokutna vapnenačka ploča.

Stela pripada nearhitektonskom tipu. Prelomljena je na četiri komada. Nedostaje samo manji, za čitanje nebitan, središnji dio natpisnog polja. Gornji dio stele ukrašava pseudozabat, profiliran širokom trakom, u kojemu je četverolisni cvijet - rozeta. Iz njega se antitetički pružaju dva lista palmete. Sa strane zabata su dva, neprofilirana pseudoakroterija u kojima je vrlo realno prikazan list palmete koji se izvija iz tordiranog stabla u funkciji ruba stele. Natpisno polje obrubljeno je "S" profilacijom, unutar koje je natpis pisan lijepom, pravilnom kapitalom, slovima visine 3,5 cm. U drugom redu, interesantnom ligaturom su spojena slova DE u riječi *defuncto*. Između riječi nema znakova interpunkcije. Tekst glasi:

D   M
MODESTO · DEF
ANN XXXX
CONVICTVS
P

¹¹ I. KAJANTO, 1965, 317. Autor, međutim, ne navodi bi li to ukazivalo na položaj osobe koja ga nosi (Pretorova ropkinja ili sl.?).

¹² I. KAJANTO, 1965, 32 i d., 148.

¹³ G. ALFÖLDY, 1969, 231.

Rekonstrukcija natpisa: *D(is) M(anibus) / Modesto def(uncto) / ann(orum) XXXX / Convictus / p(osuit)*.

Natpis podiže *Convictus*, Modestu koji je umro u dobi od 40 godina. S natpisa nije moguće zaključiti u kakvom su odnosu pokojnik i komemorator, ali vjerojatno nije riječ o krvnom srodstvu. Imena obojice su data u jednočlanoj formuli (*cognomen*). Nadalje, oba imena vrlo su rijetka u Dalmaciji. *Modestus* pripada grupi kognomena koji su označavali umne odnosno duševne kvalitete i koji se relativno često javljaju kod robova i oslobođenika.¹⁴ U Dalmaciji je potvrđen svega s dva primjera, u jednom slučaju (CIL 3 1786 iz Narone) pripada osobi servilnog statusa.¹⁵ *Convictus* je još rjeđe ime. Kajanto poznaje svega jedan primjer, i to upravo iz Dalmacije.¹⁶ Dakle, naš natpis bio bi tek druga potvrda ovog imena! Pravo značenje imena nije jasno, no vrijedi spomenuti Kajantovo mišljenje da je nastalo od participa glagola *convincere*.

Uzme li se u obzir sve prije navedeno, razlog što spomenuti nose samo kognomen bez gensa, držim, treba tražiti u činjenici da se radi o osobama nižeg društvenog položaja, možda pripadnicima servilne ili libertinske populacije.

Jednočlana imenska formula (kognomen preuzima funkciju individualnog imena već u 2. stoljeću, da bi u 3. stoljeću taj proces bio završen),¹⁷ formulacija natpisa, njegova tektonika, pokazuju da stela valja datirati otprilike u isto vrijeme kad i natpis br. 1, dakle u kraj 2. ili, što je vjerojatnije, prvu polovicu 3. stoljeća.

5. Stela pronađena na Gospinom Otoku, ali izvorno potječe iz Krešimirove ulice, zapadno od br. 26 (T. IV., 1; Sl. 1, 5.)

Dimenzije: vis. 0,55 m; šir. 0,37 m; deb. 0,07 m.

Materijal: pravokutna vapnenačka ploča.

Stela pripada nearhitektonskom tipu. Prelomljena je na dva dijela, nedostaje lijevi dio zabata i gornjeg dijela natpisnog polja. Gornji dio stele isklesan je u obliku pseudozabata, profiliranog širokom trakom, s centralnim motivom četverolistnog cvijeta - rozete iz kojega se antiteučki pružaju dva lista palmete. Sa strane su dva pseudoakroterija, profilirana uskim trakama, u kojima su također palmete. Natpisno polje je odvojeno profilacijom u obliku jednostavne udubljene linije. Natpis je pisan lijepom, pravilnom kapitalom, slovima visine 4 cm, osim u zadnjem redu gdje se visina smanjuje na svega 2 cm. Osim u prvom redu, nema znakova interpunkcije. Stela završava klinom za usađivanje širine 26 cm. Ostatak natpisa glasi:

M
LIAE SATVR
AE MA
TRI
B M

¹⁴ I. KAJANTO, 1965, 69 i d., 263. *Modestus* u prijevodu znači "umjeren, blag, čedan, skroman."

¹⁵ G. ALFÖLDY, 1969, 248.

¹⁶ I. KAJANTO, 1965, 351; G. ALFÖLDY, 1969, 180.

¹⁷ O tom procesu usp. H. THYLANDER, 1952, 66 i d., 131.

Rekonstrukcija natpisa glasi: *[D(is)] M(anibus) / [Lae]liae Satur[*nin*]ae matri / b(ene) m(erenti).*

Natpis je podignut Leliji Saturnini. Držim da se radi o gentilnom imenu *Laelius* a ne *Aelius*, iz razloga što za toliko slova na natpisu ima mjesta. Osoba koja je postavila stelu (komemorator) nije imenovana. Pokojnica je vjerojatno rimski građanin jer ima punu latinsku (žensku) imensku formulu. U prvom redu, na kraju gentilnog imena pokojnice, diftong *-ae* je napisan ligaturom. Slovo *R* u kognomen *Saturnina*, napisano je van natpisnog polja.

Gentilno ime *Laelius* je srednjotalskog podrijetla.¹⁸ U Dalmaciji je brojno zastupljeno u ranom i kasnom principatu, osobito oko Salone i na tlu Liburnije gdje ga primaju rimski građani iz redova autohtonog stanovništva.¹⁹ Među njima nema oslobođenika ili robova. Kognomen *Saturnina* pripada skupini teofornih imena latinskog podrijetla.²⁰ U Dalmaciji ga u ranom principatu vrlo često nose vojnici. Najbrojniji su ipak primjeri iz kasnog principata, osobito kod domaćeg stanovništva, ali najčešće u kombinaciji s carskim gentilnim imenima *Aelius* i *Aurelius*.²¹ S obzirom da oba imena pripadaju italskoj onomastici, najprihvatljivije je u Leliji Saturnini vidjeti osobu italskog podrijetla.

Formulacijom i tektonikom, natpis pokazuje iste karakteristike kao i natpisi br. 1, 2 i 4, pa ga tako valja i datirati.

6. Ulomak natpisa (titulusa ?) s istog lokaliteta kao i prethodni spomenici (T. IV., 2; Sl. 1, 6.)

Dimenzije: vis. 0,27 m; šir. 0,34 m; deb. 0,03 m.

Materijal: tupinasta ploča.

Spomenik je vjerojatno uništen rovokopačem kada je i prepolovljen po debljini. Pisan je lijepom pravilnom kapitalom, slovima visine 6 cm. Nema znakova interpunkcije. Sačuvana su prva dva reda natpisa s gornjom, dvostrukom profilacijom, i desnom bočnom. Vjerojatno se radi o titulusu, no nije isključeno ni da se radi o natpisnoj ploči piscine (menzi). Sačuvani dio teksta glasi:

VPHRO
SYNE

U prvom redu čitamo nekoliko slova (od kojih su *HR* spojena ligaturom), koja posve sigurno pripadaju grčkom imenu *Euphrosyna*.²² Naime, ispred prvog slova vidljiv je dio vodoravne haste koja najvjerojatnije potječe od slova *E*. U drugom retku sačuvana su slova *SYNE*. Od slova trećeg retka vide se samo vrhovi nekoliko okomitih hasta.

¹⁸ W. SCHULZE, 1966, 186.

¹⁹ G. ALFÖLDY, 1969, 91-92.

²⁰ Nastao je od imena *Saturnus* i sufiksa *-inus/ina*, sa značenjem "onaj koji pripada Saturnu" - I. KAJANTO, 1965, 53 i d., 213.

²¹ G. ALFÖLDY, 1969, 288.

²² W. PAPE, 1863/1870, 430-431.

Problem koji se javlja kod čitanja ovog ulomka jesu slova drugog retka. Ona jednako mogu pripadati imenu pokojnice ukoliko je ono bilo napisano u dva retka ali i imenu komemoratora (*Syneros*, *Synerusa*?) s tim da bi se drugi dio imena pokojnice nalazio tada ispred ovih slova. Prema općem izgledu ulomka koji ipak upućuje na spomenik nevelikih dimenzija, prije bih rekao da je u prva dva sačuvana retka stajalo ime *Euphrosyna*. Od šest primjera ovog imena pronađenih u Dalmaciji čak četiri prema informacijama samih natpisa pripadaju oslobođeničkoj populaciji.²³ Od posvete i imena komemoratora nije se sačuvalo ništa.

7. Ulomak stele pronađen na deponiju ispred ulaza u poduzeće "Salonograditelj" na Japirku. Potječe iz Krešimirove ulice, zapadno od br. 26 (T. V., 1; Sl. 1, 7.)

Dimenzije: vis. 0,18 m; šir. 0,27 m; deb. 0,09 m.

Materijal: vapnenačka ploča.

Sačuvan je lijevi gornji dio natpisa dok je ostali dio spomenika uništen, vjerojatno rovokopačem. Zato o njegovoj tektonici nije moguće raspravljati. Pisan je pravilnom kapitalom. Visina slova u formuli DM iznosi 3,5 cm a u ostalom dijelu teksta 3 cm. Riječi su odvojene trokutastim urezanim znakovima interpunkcije. Sačuvani dio teksta glasi:

D ·
FL · VIN
CAS · EV
ET · F / EA
D

Predlaže se sljedeća rekonstrukcija natpisa: *D(is) [M(anibus)] / Fl(avio) Vin[demio?] / Cas(sius) Euf[ro]sina, tices, tyches, tychus? / et F[la]via?) Ea... / d...*

Na natpisu su se prvotno morala nalaziti tri imena, kako to sugerira veznik *et.* u četvrtom redu - ime pokojnika i imena dvojice komemoratora. Velika je vjerojatnost da se radi o posveti roditelji - dijete. Nažalost, natpis je toliko oštećen da osim gentilnog imena pokojnika (*Flavius*) možemo samo nagađati o kojim se drugim imenima radi. Štoviše, spomenik je s lijeve strane tako ravno odsječen da ne znamo da li se ispred zatečenih slova nalazilo još neko. Prema tome nije sigurno ni da li slova CAS u trećem redu pripadaju kognomenu pokojnika ili gensu komemoratora. Izgled spomenika i činjenica da u Dalmaciji još nije poznat primjer kognomena *Cassius* unutar troimenske formule, te veznik *et.* prije govore u prilog drugom razmišljanju. Najvjerojatnije kognomenu pokojnika pripadaju slova VIN, od imena *Vindemius* (na natpisu dat. *Vindemio*).²⁴ Gentilno ime prvoga komemoratora moglo bi se s velikom vjerojatnošću restituirati kao *Cassius*²⁵ dok bi

²³ G. ALFÖLDY, 1969, 197.

²⁴ G. ALFÖLDY, 1969, 328-329, tvrdi da su osobe s ovim imenom uglavnom pridošlice iz Afrike.

²⁵ O ovom imenu: G. ALFÖLDY, 1969, 73. U Dalmaciji se u ranom principatu radi uglavnom o Italicima, a u kasnom o pridošlicama, posebno iz istočnih provincija.

kognomen najvjerojatnije glasio *Euticus* (ili isto grčko ime u nekoj sličnoj varijanti).²⁶ Identično muško ime, samo u formi *tria nomina* poznato je i s jednog salonitanskog natpisa - CIL 3 2270, *Q. Cassius Euticus*. Gentilno ime drugog komemoratora najvjerojatnije glasi *Flavius* a pripada vjerojatno majci pokojnika. Pojava tog carskog gentilnog imena na natpisu svjedoči da su sve tri osobe rimski građani.

Ukoliko je naša restitucija točna, slijedeći Alföldija došli bismo do zaključka da se u dvjema osobama na ovom natpisu najvjerojatnije kriju pridošlice iz južnih ili istočnih provincija Carstva.

8. Donji dio nadgrobne stele pronađene u Ulici P. Krešimira IV., desetak metara istočnije od lokacije na kojoj su pronađeni spomenici 1-7.²⁷

Dimenzije: vis. 0,28 m; šir. 0,41 m; deb. 0,08 m.

Materijal: pravokutna vapnenačka ploča.

Fragment je pronađen u toku izgradnje temelja novogradnje, neposredno uz lokaciju na kojoj su pronađeni spomenici 1-7 iz ovog rada. Prema kazivanju očevidaca još jedna stela je s iskopanim materijalom zauvijek nestala na deponiju u Mravincima. Nije, međutim, isključeno da se radi i o gornjem dijelu istog spomenika.

Formulacija natpisa ne ostavlja dileme što se nalazilo na gornjem dijelu spomenika. Gornji dio stele zauzimala je formula *D(is) M(anibus)* i ime pokojnika. Nije teško pretpostaviti ni dekoraciju tog dijela spomenika. Očito je da se radi o steli nearhitektonskog tipa, nekoć pravokutnog oblika, s pseudoarhitektonskim elementima - zabatom i akroterijima ukrašenima rozetom ili palmetama - kakve su uobičajene u 2. i 3. stoljeću poslije Krista. Na dnu se nalazi klin širine 14,5 cm za učvršćivanje nad grobom. Natpisno polje obrubljeno je jednostavnom urezanom linijom unutar koje je natpis pisan slovima nepravilnog oblika i nejednake visine (oko 4 cm). Ukupno su sačuvana četiri reda natpisa. Jedini znak interpunkcije nalazi se između riječi *uxor* i *posuit*. Na steli su prikazana i dva predmeta koja očito imaju veze sa zanimanjem pokojnika. O čemu je zapravo riječ nije moguće odgonetnuti, ali predmeti podsjećaju na komad kruha i neki štap. S lijeve strane teksta nalaze se ostaci još jednog prikazanog predmeta kojemu je gornji dio otučen. Možda je riječ o asciji. Sačuvani dio natpisa glasi:

MARITO ORTIMO (sic!)
 CETENNIA THIDO
 RA VXOR · POSVIT
 B M

Rekonstrukcija natpisa glasi: ....marito o<p>timo / Cetennia Thido/ra
 uxor posuit / b(ene) m(erenti).

²⁶ ISTI, 1969, 198-199.

²⁷ Radi se o novogradnji smještenoj između kućnog broja 26 (na istoku) i novogradnje na mjestu koje su pronađeni spomenici br. 1-7 (na zapadu).

Natpis podiže Cetenija Tiodora²⁸ svome suprugu. Ime *Cetennia* nesumnjivo je jedna od grafija latinskog gentilnog imena *Caetennius* (dr. oblici *Caetenius*, *Cetinnius*), koje podrijetlo vuče iz srednje Italije.²⁹ *Thiodora* je grčko ime,³⁰ ali je na dalmatinskim natpisima poznato samo u obliku *Theodorus*, -a.³¹ Koliko je meni poznato, *Thiodora* je jedini primjer takve grafije ovog grčkog imena u provinciji Dalmaciji. Što je tome razlog?

Moguće je da je klesar jednostavno pobrkao slova E i I, da mu nije ostalo mjesta za vodoravne haste, ili nije našao za shodno da ih naznači. Nije isključeno ni da razloge promjene *Theodora* > *Thiodora* treba tražiti u vulgarnom latinitetu³² ili, što je još vjerojatnije, u nekom od grčkih dijalekata.³³

Druga zanimljiva pojava na natpisu je riječ *ortimo*. Jasno je da se radi o pogrešci klesara i da treba stajati *optimo* jer sa pozicije vulgarnog latiniteta promjenu *r* > *p* nije moguće objasniti.

Nespretnost i nedosljednost klesara ovog spomenika pokazuje još jedan detalj - način pisanja slova T. Na natpisu se nalaze čak tri varijante pisanja ovog slova. U riječi *marito* i *Thiodora* ono je napisano na uobičajen način, s okomitom i vodoravnom hastom čiji krakovi uvijaju prema dolje. U riječi *ortimo* (*optimo*), napisano je poput slova I. U riječima *Cetennia* i *posuit* desni krak vodoravne haste uvija prema gore.

Na ovom natpisu previše je grafemskih promjena da bi se one objasnile samo kao vulgarni latinitet. Ne mogu se otići dojmu da se pod imenom Cetenije Tiodore, krije ne samo osoba s grčkog jezičnog područja već da je i stela nastala u istom okruženju.

9. Titulus pronađen u ulici Marka Marulića 16., nekoliko desetaka metara ispred Krešimirove ulice iz koje potječu prethodni spomenici (T. V., 2; Sl. 1, 8).³⁴

Dimenzije: vis. 0,59 m; šir. 0,78 m; deb. 0,16 m.

Materijal: pravokutna vapnenačka ploča.

Nedostaje donji desni dio i gornji lijevi kut spomenika. Natpisno polje obrubljeno je "S" profilacijom. Natpis je pisan lijepom pravilnom kapitalom. Visina slova smanjuje se od vrha prema dnu natpisnog polja. U prvom i drugom redu iznosi 6, u trećem 5 a u zadnjem 4,5 cm. Visina zadnjeg slova u imenu Valens

²⁸ Kod preliminarnе objave spomenika (D. MARŠIĆ, 1997, 15.) interpretirao sam prvo ime CETENANIA (AN u ligaturi) Kasnije sam ustanovio da je ipak riječ o oštećenju a ne ligaturi i da ime glasi CETENNIA. Ispravka je izvršena već u pretisku za *Obavijesti*, 29, 1, 1997, 76-78, ali u tekst nije dirano. Tako je došlo do kontradikcije da se ime Cetennia prvi put javlja u Dalmaciji (zapravo se mislilo na Cetenania) što nije točno. Potvrde tog imena su brojne. Usp. sljedeću bilj.

²⁹ G. ALFÖLDY, 1969, 69-70.

³⁰ W. PAPE, 1863/1870, 510.

³¹ G. ALFÖLDY, 1969, 310.

³² U vulgarnom latinitetu i dugo i kratko *e* često prelazi u *i*. Vidi: P. SKOK, 1915, 12-14. Ta je promjena zabilježena od 2. st. i na natpisima pisanim grčkim jezikom (pr. *Aurelius* > *Aurilius*).

³³ Na natpisima, oblik Θιόδωρος poznat je u Beotiji: W. PAPE, 1863/1870, 510. Među grčkim dijalektima oblik Θιός i Θιός umjesto Θεός poznat je na Kreti. Sličan mu je lakonski oblik Σιός. Usp. Stephanus Thesaurus Graecae linguae vol. V, Graz 1954, s. v. Θεός, 310.

³⁴ Preliminarno objavljen u lokalnom tisku: D. MARŠIĆ, 1997, 17.

iznosi 2,5 cm. Riječi su odvojene trokutastim znakovima interpunkcije. Tekst glasi:

C · LOLLIVS · C · F · PAP · VALENS
 VETER · LEG · VII · C · P · F · V · F
 SIBI · ET · HOSTILIAE · P · F · SECV
 CONIVGI · SANCTISSI

Rekonstrukcija natpisa glasi: *C(aius) Lollius C(ai) f(ilius) Pap(iria tribu) Valens / veter(anus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) v(ivus) f(ecit) / sibi et Hostiliae P(ubli) f(iliae) Secu[ndae] / coniugi sanctiss[im]ae*.

Natpis je za života podigao Gaj Lolije Valens, veteran VII. rimske legije, upisan u tribus Papiria, sebi i svojoj supruzi Hostiliji Sekundi. Oboje su rimski građani. Građansko pravo imali su još njihovi roditelji (*Gaius, Publius*). Valensov otac dobio ga je vjerojatno za cara Augusta.

Lollius je južnoitalsko gentilno ime,³⁵ ali je s ovim imenom zabilježeno i desetak Orientalaca.³⁶ O pitanju podrijetla Gaja Lolija Valensa govorit će se u sljedećem poglavlju. Nadimak Valens, pak spada u grupu latinskih *cognomina* koja su označavala karakter, prije svega snagu tijela ali i uma.³⁷ U Dalmaciji se često javlja, ponekad i kao prevedenica domaćeg, istoznačnog ilirskog imena.³⁸ Gentilno ime žene - *Hostilia* - je italskog podrijetla (srednja i sjeverna Italija).³⁹ U Dalmaciji, od 5 potvrda čak 4 iz razdoblja ranog principata mogu se pripisati autohtonom romaniziranom stanovništvu Liburnije.⁴⁰ Ženin nadimak *Secunda*, je slično imenu *Qvarta* nastao kao oznaka redosljeda rođenja.⁴¹

2. Analiza i datacija natpisa

Najznačajniji spomenici u ovom radu, zbog saznanja da su stajali na istoj grobišnoj parceli (hortusu) su nadgrobne stele br. 1 i 2. Osobito je značajna stela br. 2: i zbog proučavanja lokalne portretne umjetnosti, a i pitanja datacije većine spomenika u ovom radu. Ona se može vrlo precizno datirati, a time nam posredno pomaže u dataciji i stele br. 1 kao i još triju stela sličnih, ili gotovo istih morfoloških osobina (br. 4, 5 i 8).

Uz tektonske osobine stele, dekoraciju i formulaciju natpisa (zazivanje *Mana* i *tria nomina* komemoratora), glavni oslonac za datiranje nadgrobne stele Sempronije Kvarte su modne i stilske karakteristike njenog portreta odnosno frizure.

Pokojnica je odjevena u tuniku (*tunica*) iznad koje je prebačen lagani ogrtač (*palla*).⁴² Lice joj je ovalno i lagano se sužuje od visine očiju prema donjoj čeljusti

³⁵ W. SCHULZE, 1966, 424.

³⁶ G. ALFÖLDY, 1969, 94.

³⁷ I. KAJANTO, 1965, 65 i d.

³⁸ D. RENDIĆ - MIOČEVIĆ, 1964, 101 i d.

³⁹ W. SCHULZE, 1966, 175.

⁴⁰ G. ALFÖLDY, 1969, 90.

⁴¹ I. KAJANTO, 1965, 73 i d., 105-106, 292.

⁴² L. BONFANTE WARREN, 1973, 610, 614. Tunika je zapravo jednaka grčkom hitonu.

i bradi. Obrazi su mesnati, bez labio-nazalnih bora. Kostii lica se također ne vide. Desni dio brade je odlomljen. Usta su zatvorena, pravilna, srednje širine, a usne mesnate i istaknute. Veći dio nosa je otučen ali su se sačuvali obrisi korijena pa je moguće rekonstruirati njegov izgled. Bio je dosta dug, sa širokim nozdrvama. Sačuvala se samo desna nozdrva. Rupice nisu naznačene. Oči su velike, širom otvorene s istaknutim gornjim i donjim kapeima. Bjeloočnice u njima nisu odviše velike i ne okružuju šarenice. Šarenice su pak ravnomjerno raspoređene između kapaka, i tek malo zalaze pod gornji kapak. Rubovi šarenica su plastično izrađeni a zjenice u njima svrdlanjem. To se osobito dobro vidi na lijevom oku pokojnice. Odmah iznad gornjih kapaka očiju su obrve koje ih nadvisuju gotovo u polukrugu. Čelo je nisko, bez tragova nabiranja kože i istućanja čeonih kostiju. Kosa pokojnice modelirana je na sljedeći način: prednji dio kose podijeljen je točno na sredini glave, odakle je u desetak valovitih pramenova (izraz kriške ne bi bio adekvatan), iščešljana prema ušima, potpuno ih pokrivajući, kao neka vrst perike. Stražnji dio kose je od sredine tjemena i iznad ušiju iščešljan prema nazad, zavmut i spleten u široku pundu, od koje je vidljiv samo prednji dio. Klesar se, u želji da oživi pramenove na čelu pokojnice i naglasi njihovu plastičnost, posluzio brzortirajućim svrdlom i isvrdao po jednu rupicu u korijenu svakog pramena.

Frizura i portret Sempronije Kvarte imaju sve modne detalje i stilske karakteristike kasnoantoninskog i ranoseverskog ženskog carskog portreta. Kasnoantoninska i ranoseverska frizura sastoji se uvijek iz dva dijela. Prednji dio kose obično je podijeljen razdjelkom na sredini glave, odakle je kosa iščešljana postrance prema ušima, uglavnom ih pokrivajući. Stražnji dio kose je iščešljan prema zatiljku i skupljen u pundu, koja s prednje strane obično nije vidljiva. K. Wessel je ovakav tip frizure nazvao *Nestfrisur* a njezinu varijantu s pokrivenim ušima, *Helmfrisur*.⁴³ U hrvatskom jeziku izraz *Nestfrisur* najbolje bi se mogao prevesti kao "frizura s pundom u obliku gnijezda."⁴⁴ Ovaj izraz ne obuhvaća sve poznate varijante kasnoantoninsko - ranoseverske frizure koje su razlučili M. Wegner i K. Fittschen.⁴⁵ One se razlikuju prema rasporedu kose na čelu (s kovrčama poput zavjesa, u obliku ljuski), načinu češljanja kose (glatka, valovita, u obliku kriški), po broju pramenova ukoliko je valovita, ali prije svega prema činjenici prekriva li kosa uši ili ih ostavlja slobodne, te kako je oblikovana i spletena punda na zatiljku (poput gnijezda, malog ili velikog čvora).

Na našem portretu jasno se vidi da kosa prekriva uši - dakle radilo bi se o Wesselovoj varijanti *Nestfrisur* s pokrivenim ušima (*Helmfrisur*). S obzirom da je glava isklesana u plitkom reljefu, ne bismo očekivali da bude vidljiv i zadnji dio frizure. Ipak na sredini tjemena pokojnice, iznad valovite, na čelu podijeljene kose, vidljiv je vrh punde. Iz toga se da zaključiti da je na steli prikazana frizura s velikom i širokom pundom u obliku čvora koja podsjeća na kornjačin oklop, kakvu je nosilo nekoliko rimskih carica s kraja 2. i početka 3. stoljeća - Krispina (*Crispina*), Manlija Skantila (*Manlia Scantilla*), Didija Klara (*Didia Clara*), Flavija Ticijana (*Flavia Titiana*) i Julija Domna (*Iulia Domna*).

⁴³ K. WESSEL, 1946/1947, 62 i d., sl. I. na str. 63-64.

⁴⁴ N. CAMBI, 1994, 86.

⁴⁵ K. FITTSCHEN, 1982, 34 i d. Djelo Maxa Wegnera, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, 1939, nije mi bilo dostupno.

O portretima Manlije Skantile, Didije Klare i Flavije Ticijane - triju carica iz burne 193. godine - zna se vrlo malo; osnovni podaci još uvijek se crpe iz zastarjele Bernoullijeve monografije *Römische Ikonographie*. Njihovi jedini sigurni prikazi sačuvani su na novcu. Manliji Skantili, ženi Didija Julijana, predetna na prijestolje 193. godine, pripisivan je i jedan portret iz Ny Carlsberg Glyptothek,⁴⁶ a njezinoj kćeri Didiji Klari jedna bista iz Villa Borghese.⁴⁷ Ikonografija Pertinaksove žene Flavije Ticijane poznata je još manje, isključivo s novca.⁴⁸ Prema prikazima na novcu sve tri carice nose frizuru koju je u modu uvela Krispina, a osobito bila prihvaćena u vrijeme Julije Domne. Kosa je počešljana na razdjeljak, pramenovi padaju preko ušiju, a na zatiljku su ispleteni u punđu u obliku širokog čvora. Ipak, valja naglasiti da se na portretima svih triju carica može uočiti jedna zajednička karakteristika - pramenovi kose tek su neznatno valoviti, gotovo glatki. S obzirom da su navedene carice bile *augustae* svega nekoliko mjeseci 193. godine teško je vjerovati da je njihova službena ikonografija mogla imati odjeka u radu lokalnih, provincijalnih kamenoklesara. Nameće se logičan zaključak da je do podražavanja ovog tipa službenog carskog portreta moglo doći u vrijeme Krispine ili Julije Domne.

Gore opisana frizura odgovara 2. portretnom tipu Krispine, koja se javlja na novcu emitiranom između 180. - 187/188. godine.⁴⁹ Neki elementi te frizure, valoviti pramenovi, manja čvorasta punđa, pokrivene uši, javljaju se već na portretima Faustine Mlađe (5. - 8. portretni tip) i Lucile (2. portretni tip). Međutim, samo za 2. portretni tip Krispine karakteristična je velika, široka punđa, spletena poput čvora.⁵⁰ Taj tip frizure Krispine imitiran je i na privatnim portretima koasnoantoninskog doba.⁵¹

Frizura Septimije Kvarte ipak najviše podsjeća na frizuru Julije Domne (1. portretni tip ili tip Gabii).⁵² Kod svih njezinih portreta plitkim svrdlanim kanalima naglašena je valovitost pramenova, kojih po desetak pada sa strane svake strane lica, stvarajući dojam da je riječ o perici. Na nekim portretima Julije Domne, tipa Gabii, pramenovi uz lice su ispleteni u tanke pletenice koje padaju s objiju strana lica,⁵³ ali postoje i oni portreti ovog tipa kod kojih tog modnog detalja nema.⁵⁴ I ova

⁴⁶ Kratka biografija: M. FLORIANI SQUARCIAPINO, 1966, 87-88, sl. 121 na str. 89. O prikazima na novcu i portretu u NYG: J. J. BERNOULLI, 1894, 13, Münztaf. I, 5 i T. VI.

⁴⁷ Kratka biografija: M. FLORIANI SQUARCIAPINO, 1960, 92, sl. 122; Crtež caričinog portreta na novcu donosi: K. WESSEL, 1946/1947, 63, sl. I., a. O prikazima na novcu i bisti iz Firence: J. J. BERNOULLI, 1894, 13, Münztaf. I, 6.

⁴⁸ M. FLORIANI SQUARCIAPINO, 1966, 883. Za prikaze na novcu J. J. BERNOULLI, 1894, Münztaf. I, 3.

⁴⁹ K. FITTSCHEN, 1982, 82 i d.

⁵⁰ M. WEGNER, 1938, 285 - 286, Abb. 4, b -c; K. FITTSCHEN, 1982, 86 i d., Taf. 53-56; K. FITTSCHEN - P. ZANKER, 1983, 95, br. 139, Taf. 165.

⁵¹ K. FITTSCHEN - P. ZANKER, 1983, 82, br. 111, Taf. 137-139.

⁵² K. FITTSCHEN - P. ZANKER, 1983, 27. Katalog dvojice autora citiram jer mi nisu bila dostupna glavna djela koja obrađuju portretistiku severskog razdoblja: C. SALETTI, *Ritratti Severiani*, *Studia Archeologica*, 10, Rim 1967 i J. MEISCHNER, *Das Frauenporträt der Severzeit*, Berlin 1964.

⁵³ K. WESSEL, 1946/1947, 62, sl. I., c; K. FITTSCHEN - P. ZANKER, 1983, 27 i d., br. 28, Taf. 38; 29, br. 30, Taf. 40.

⁵⁴ K. WESSEL, 1946/1947, sl. I., b; K. FITTSCHEN - P. ZANKER, 1983, 29, br. 29, Taf. 40.

je frizura osim u carskoj ikonografiji ostavila traga i na privatnoj portretistici ranoseverskog doba.⁵⁵

Spomenuta frizura tipa Gabii lijepo se vidi na novcu ove carice, kovanom između 193. i oko 210. godine nove ere. Varijacije postoje jedino u veličini čvoraste punde na zatiljku. Donosimo prikaz rimskog denara, doduše nađenog na području Sotina kod Vukovara⁵⁶ na kome se lijepo vidi ovaj tip frizure Julije Domne. Kovnica je rimska (196.-211.).⁵⁷

Sl. 2. Srebrni denar Julije Domne.

Fig 3. The silver denar of Iulia Domna.

Av. Bista Julije Domne, nalijevo s legendom IVLIA AVGVSTA.

Rv. Venera s glavom pokrivenom velom (*capite velatio*) sjedi, lijevom rukom drži žezlo, desna prebačena preko naručja. Legenda PVDICITIA.

I prema stilu izrade portreta koji se osobito ogleda u upotrebi brzorotirajućeg svrdla u izradi korijena pramenova, pokušaju stvaranja kontrasta svjetla i sjene te svrdlanju zjenica, portret najviše odgovara karakteristikama ranoseverske umjetnosti. To se u prvom redu odnosi na postupak shematizacije i reduciranja antoninskog stila, čest u severskoj umjetnosti, u našem slučaju najuočljiviji u izradi korijena pramenova. Dataciji u ranoseverko doba pogoduje i činjenica da je upravo propaganda severske dinastije bila u Dalmaciji vrlo jaka. O tome svjedoče tri natpisa pronađena u Rabu uz koje su najvjerojatnije stajale i statue vladara.⁵⁸ Logično je onda očekivati da su takve statue postavljene i u Saloni, kao glavnom gradu provincije, te da su salonitanski majstori bili dobro upoznati s izgledom odnosno modnim detaljima i frizurama vladara te kuće.

Za kasnije severske carice karakterističnija je varijanta *Nestfrisur* s nepokrivenim ušima i pundom spletenom poput gnijezda, popularna kroz cijelo 3.

⁵⁵ K. FITTSCHEN - P. ZANKER, 1983, 94 i d., br. 136, Taf. 162, br. 137, Taf. 163, br. 138 Taf. 164 - 165, br. 140, Taf. 165-167, br. 141, Taf. 168.

⁵⁶ Novac je vlasništvo gosp. Mate Ilkića, znanstvenog novaka na Filozofskom fakultetu u Zadru.

⁵⁷ RIC IV br. 575.

⁵⁸ CIL 3 3119 posvećen je Juliji Domni, CIL 3 3120 Septimiju Severu, a CIL 3 3121 Aleksandru Severu.

stoljeće.⁵⁹ Jedino na novcu Karakaline žene Plautile nalazimo nekoliko primjera frizura te carice (*Melonensträhnenfrisur*), koje oblikovanjem pramenova (kriški) i široke punde na zatiljku, donekle slijede frizuru Julije Domne. Međutim, ono što i te primjere razlikuje od našeg portreta jest da uši ostaju slobodne, dok punda pokriva samo mali dio zatiljka, a ne ide kao u našem slučaju sve do tjemena.⁶⁰

Da zaključim: okvir u koji treba datirati izradu našeg spomenika su zadnja dva desetljeća 2. i prvo desetljeće 3. stoljeća (180. - 210.), s naglaskom na samom kraju 2. ili prvom desetljeću 3. st., dakle u ranoseversko doba.

Što se tiče fizionomijskih sličnosti između portreta Sempronije Kvarte i onih Julije Domne, njih gotovo i nema. Julija Domna imala je koščato lice, dok je ono Sempronije Kvarte mesnato bez naznake koštane strukture lica. Prema tome klesar se nije povodio za izgledom carice već je prikazao individualne crte jedne osobe koja je očito bila srednjih godina.

Portreti ranoseverskog razdoblja relativno su rijetki na tlu naše zemlje.⁶¹ Stoga otkriće ovog spomenika predstavlja važan doprinos boljem poznavanju portretne umjetnosti tog razdoblja u rimskoj Dalmaciji. S područja Hrvatske možemo navesti samo jedan sličan ranoseverski ženski portret. To je portret na perli od gagata za koji je moguće da prikazuje Juliju Domnu.⁶² I na širem prostoru rimske provincije Dalmacije, portreti ranoseverskog razdoblja su relativno rijetki. Kao rijedak primjer može se navesti jedan ženski portret iz Skelana koji ima sve odlike frizure karakteristične za vrijeme Julije Domne, prije svega kosu modeliranu poput perike.⁶³

Osim modeliranja frizure i stilskih karakteristika, na dataciju stele Sempronje Kvarte osvrnuti ćemo se i sa stajališta tektonike spomenika.

Stela Sempronije Kvarte prema svojoj strukturi pripada tipu stela s polukružnim zabatom odnosno lunetom, koje na tlu Salone nisu osobito brojne. U Arheološkom muzeju Split nalazi se nekoliko njih, od onih s polukružnom nišom unutar koje je portret ili neki drugi prikaz,⁶⁴ do onih s jednostavno profiliranom lunetom bez ikakvog antropomornog prikaza. Tu ih nije preciznije datirao, stavljajući ih prilično uopćeno u kasnije vrijeme (očito pomišljajući na kasni principat!)⁶⁵ No, prema nekim primjerima na kojima pokojnici ili dedikanti nose carska gentilna imena ove je spomenike moguće i preciznije datirati. Na jednom od primjera što ih donosi Tufi, ime pokojnika, dječaka koji je umro u dobi od osam godina, glasi *Tius Aelius Quintianus*.⁶⁶ Dakle, nesumnjivo je da natpis ne može biti mnogo stariji od polovine 2. stoljeća, jer je već Titov otac morao dobiti građansko

⁵⁹ Takvu frizuru nose Plautila, Julija Maesa, Julija Soemias. Usp. K. WESSEL, 1946/1947, 63-64, crteži u drugom i trećem redu na sl. I.; H. B. WIGGERS, 1971, 120-121, taf. 28 g-h. (Plautila); M. WEGNER, 1938, 153 i d, taf. 35-37, 42-43, 57-63 (ostale severske carice).

⁶⁰ H. B. WIGGERS, 1971, 118, taf. 28, d-e. Od svih Plautilinih portreta kosa prekriva uši samo kod salonitanskog čija je atribucija Plautili pod znakom pitanja.

⁶¹ N. CAMBI, 1991, 105.

⁶² J. ŽANETIĆ-PROTIĆ, 1987, 216, br. 183; N. CAMBI, 1991, 106, kat. br. 93, sl. 89.

⁶³ K. PATSCH, 1907, 454, sl. 55.

⁶⁴ S. R. TUFI, 1971, 103 i d., br. 20-22, tav. VII, 1-3; 107-108, br. 30, tav. IX, 3. Svrstane su u skupinu "piccole stele con ritratto nel coronamento."

⁶⁵ ISTI, 1971, 125.

⁶⁶ ISTI, 1971, 104, br. 21, tav. VII, 2.

pravo za cara Hadrijana. Na drugome se ime pokojnika javlja u reduciranoj dvoimenskoj formuli (*Vivius Privatio*).⁶⁷ Ta formula, kako je već nekoliko puta naglašeno, javlja se tokom 2. a postaje uobičajena u 3. stoljeću⁶⁸ pa time ukazuje i na vrijeme nastanka spomenika.

Prema tektonskim osobinama, najzanimljivija je sličnost između stele Sempronije Kvarte i jednog istovjetnog nadgrobnog spomenika na koga se u zadnje vrijeme osvrnuo N. Cambi. Riječ je o vojničkoj steli s polukružnim zabatom i akroterijima ukrašenim vegetabilnim ukrasom, podignutoj Aureliju Mukatri, vojniku I. italske legije, a koja se nalazi u Arheološkom muzeju Split.⁶⁹

Pouzdan kronološki oslonac za datiranje ove stele su dva elementa: spomen I. italske legije koja je bila smještena u *Novae* u Trakiji, te Mukatrinino gentilno ime *Aurelius*. Prema tim elementima ona se ne može datirati prije vladavine M. Aurelija, a niti u vrijeme Aleksandra Severa, jer na natpisu legija još nema počasne titule *Severiana* koju je od zadnjeg dobila. Vrijeme njenog nastanka je najvjerojatnije ranoseversko razdoblje.⁷⁰ Ona dakle i tektonskim osobinama i datacijom pripada istom vremenu kao i stela Sempronije Kvarte. Već u sferi domišljanja, ovdje tek uzgred spomenuto, ostaje pitanje mogućnosti izrade obiju stela u istoj salonitanskoj kamenoklesarkoj radionici.

Iz ovog, veoma kratkog prikaza, najkarakterističnijih primjera salonitanskih stela s polukružnim zabatom u Arheološkom muzeju u Splitu (dalje: AMS),⁷¹ jasno je da se stela Sempronije Kvarte ubraja u skupinu spomenika sličnih morfoloških osobina čija se produkcija, zasad, okvirno može datirati od polovice 2. do polovice 3. stoljeća, dapače, ona i osnažuje relativno kasnu dataciju ovog tipa stela.

Slična pojava primjećena je i na stelama padanskog bazena. Ovdje se pojava polukružnog zabata (lunete) na tipičnim nearhitektonskim stelama bilježi uporedo s pojavom običnih pravokutnih ploča čiji je gornji dio razveden trokutastim zabatima i akroterijima pseudo tipa. Datiraju se od druge polovice 2. (točnije antoninskog razdoblja)⁷² do polovice 3. stoljeća,⁷³ ali se pojavljuju i u tetrarhijsko doba.⁷⁴

Osim za dataciju stela s lunetom, stela Sempronije Kvarte pruža pouzdan kronološki oslonac i za datiranje još nekih stela u ovom radu - onih sa pseudozabatom i pseudoakroterijima ukrašenih biljnim ornamentom - rozetama i palmetama. S natpisa na steli Publija Urgulanija Teofila (br. 1) saznajemo da je ta stela nastala neposredno prije spomenika njegove žene Sempronije Kvarte. Ostale stele istih morfoloških osobina (br. 4, 5 i 8) nastale su očigledno u približno isto vrijeme. Vjerojatno nećemo mnogo pogriješiti ako pretpostavimo da je cijeli hortus

⁶⁷ ISTI, 1971, 104-105, br. 22, Tav. VII, 3.

⁶⁸ H. THYLANDER, 1952, 66 i d.

⁶⁹ N. CAMBI, 1988, 106 i d., T. V.

⁷⁰ A. BETZ, 1938, 43-44; N. CAMBI, 1988, 108.

⁷¹ Treba napomenuti da stela s polukružnim zabatom ili lunetom spomenute u ovom radu nisu jedini primjerci te vrste stela. U AMS se čuva barem desetak sličnih, cijelih ili fragmentiranih spomenika koji iziskuju posebnu obradu.

⁷² G. A. MANSUELLI, 1967, 62, n. 91, fig. 103, n. 92, fig. 104.

⁷³ ISTI, 1967, 77, n. 93, fig. 106.

⁷⁴ ISTI, 1967, 50, n. 95, fig. 107.

na kome su ove stele stajale nastao u rasponu od kraja 2. do prve polovice 3. stoljeća.

U precizniju dataciju natpisa br. 3, 6 i 7, zbog fragmentarnosti nije se moguće decidirano upuštati, osim konstatacije da i oni pripadaju vremenu kasnijeg principata. Takvu dataciju natpisa br. 3 osnažuje gotovo kurzivni karakter slova. Moguće je da je to zapravo najkasniji spomenik od svih u ovom radu. To, međutim, nismo u stanju dokazati.

Prema paleografskim osobinama i obilnoj upotrebi ligatura i natpis br. 6 očito pripada kasnijem vremenu. Precizniju datacija zasad mi se ne čini moguća jer ne treba odbaciti ni mogućnost kršćanskog karaktera spomenika.

Ni precizna datacija natpisa br. 7 zbog stupnja oštećenosti nije moguća. Ipak, ovdje imamo nešto više elemenata pogodnih za to. Ako je naše tumačenje da slova CAS pripadaju gentilnom imenu prvog komemoratora točno, a što je prema vezniku "et" i nedostajućem dijelu natpisa s raspoloživim prostorom za slova izvjesno, tada dolazimo do činjenice da su i ime pokojnika i prvog komemoratora bila u formuli *dua nomina*. Uzevši u obzir i formulu DM natpis ne može biti stariji od 2. stoljeća a vrlo je vjerojatno da ne ide ni prije 3. stoljeća.⁷⁵

Datacija titulusa Gaja Lolija Valensa (br. 8) je relativno jednostavna jer se radi o veterenu VII. legije, jedinice koja u Dalmaciju dolazi s Istoka 7. g., u toku Batonovog ustanka.⁷⁶ S obzirom da se legija na natpisu javlja s počasnim nazivom *Claudia pia fidelis* koji je stekla nakon 42. g., jasno je da je natpis morao nastati između te godine i odlaska legije u Gornju Meziju koji se ne može točno ustanoviti.⁷⁷ Interesantno je međutim Valensovo gentilno ime *Lollius* zbog implikacija koje ono ima o pitanju njegova podrijetla i godina provedenih u vojnoj službi, zbog čega ovom spomeniku valja posvetiti poseban ekskurs.

Na natpisima VII. legije to se ime javlja samo na nadgrobnom natpisu iz Iconiuma u Galatiji (Mala Azija) gdje se spominje veteran *M. Lollius M. filius*.⁷⁸ Očito je riječ o domoecu koji je primio ime Marka Lolija, namjesnika Galatije 25. g. prije Krista, jer je u njegovo vrijeme unovačen. Na našem natpisu nema oznake domicila ali se iz barem dva razloga sa sigurnošću može reći da Gaj Lolije Valens ne duguje *nomen gentile* istoj osobi.

Ako je Gaj Lolije Valens bio unovačen oko 25. g. prije Krista, to bi značilo da je u trenutku dolaska legije u Dalmaciju imao oko pedeset godina.⁷⁹ Kako se legija na njegovu spomeniku imenuje s Klaudijevim počasnim nazivom, to jasno govori da je on morao nastati iza 42. g. nakon Krista. I na natpisu se kaže da ga je podigao za života (*vivus fecit*), barem nekoliko godina prije smrti a već u tom trenutku ona je nosila počasni naziv. Pribrojimo li brojevi od pedesetak godina nešto više od četrdeset dvije godine, dolazimo do zaključka da bi Gaj Lolije Valens

⁷⁵ Usp. bilj. 17.

⁷⁶ O tome: J. J. WILKES, 1969, 92 i d.; S. MITCHELL, 1976, 298 i d.

⁷⁷ J. J. WILKES, 1969, 96, bilj. 1 i M. ZANINOVIC, 1984, 71, navode mišljenja starijih autora o godini odlaska legije: 45. (Nesselhauf), 56/7. (Ritterling), 61. (Betz). Autori se, međutim, ne odlučuju ni za jednu godinu.

⁷⁸ S. MITCHELL, 1976, 301.

⁷⁹ Do tog broja dolazimo jednostavno. U vojnu službu se ulazilo obično s osamnaest ili devetnaest godina. Tome treba pribrojiti trideset dvije godine službe koliko bi morao skupiti do trenutka dolaska legije u Dalmaciju.

morao živjeti oko devedeset godina. To naravno nije nemoguće ali je za antičke prilike ipak mnogo. Drugi i mnogo važniji razlog je što iz filijacije saznajemo da je on sin nekog Gaja (*Gai filius*) a ne Marka.

Kad bi on bio sin bivšeg pripadnika VII. legije, podrijetlom iz Galatije i unovačenog u vrijeme namjesništva M. Lolija, koji je nakon otpusta udomljen u Dalmaciji, i tada bi filijacija glasila *M(arci) filius*. Dakle, jedina je mogućnost da se radi o vojniku sjevernoitalskog podrijetla pa bi u tom slučaju pojava njegovog gentilnog imena bila sasvim uobičajena.⁸⁰ I njegov kognomen Valens govorio bi u prilog tome. Statistička analiza pojave ovog kognomena na području zapadnih provincija Carstva pokazuje da se ono najčešće javlja u Italiji, G. Meziji, Panoniji a iza toga odmah slijedi Dalmacija.⁸¹ Radi se dakle o karakterističnom italском imenu. S druge strane tribusu Papiria pripadaju dosad dva vojnika *legio VII* iz Male Azije (*Cormasa* i *Milyas*) i jedan iz sjeverne Italije (*Ticinium*).⁸²

Prema tome, jedina prihvatljiva mogućnost jest da je Gaj Lolije Valens sjevernoitalskog podrijetla. Ono što je nedvojbeno jest da je natpis morao nastati između kraja četvrtog desetljeća 1. st. i momenta odlaska legije u G. Meziju, dakle oko sredine 1. stoljeća.

3. Jugoistočna nekropola u svjetlu novih natpisa

Na kraju, potrebno se je osvrnuti na značenje koje natpisi o kojima je bilo riječi u ovom radu, imaju za proučavanje i bolje upoznavanje najmanje poznate i istraživane jugoistočne nekropole Salone - one na čijem će se najstarijem dijelu razviti istočni dio grada (*urbs orientalis*).⁸³

Konzultirajući svu relevantnu literaturu o ovoj problematici ne mogu se ne uočiti dvije glavne nepoznanice u svezi s rasterom jugoistočne nekropole i komunikacija oko kojih je nastala:

1. Da li se je jugoistočna nekropola formirala: a) duž ceste Salona - Epetij koja je išla otprilike središnjim dijelom kasnijeg istočnog dijela grada (u daljnjem tekstu sjeverni pravac) i preko mostova na Otoku prelazila Jadro; b) južnijom dionicom, uz istočni bedem starog dijela grada, preko Jankovače, i dalje uz obalu prema mostu X (ovdje i dalje u tekstu koristim Dyggveovu numerologiju solinskih mostova); c) ili su paralelno u upotrebi bila oba pravca?

2. Da li je cesta za Epetij prelazila Jadro preko mosta VII ili IX?

Što se tiče prvog pitanja, većina istraživača drži da se jugoistočna nekropola formirala duž ceste za Epetij koja je išla sjevernim pravcem. Počinjala bi od *Porta Caesarea*, prelazila lokalitet "pet mostova", išla u smjeru Šperčeve livade gdje je između kuća Boban i vrta časnih sestara izlazila na mala gradska vrata. Ovaj dio ceste Salona - Epetij dobio je širenjem grada na istok (*urbs orientalis*) funkciju

⁸⁰ Usp. natpis CIL 3 9903 na kojem se spominje vojnik XI. legije T. Lollius s domicilom Tarviso.

⁸¹ A. MOCSY, 1983, 299.

⁸² S. MITCHELL, 1976, table na str. 305-306.

⁸³ O njezinom pružanju: E. DYGGVE, 1929, 561 i d., sl. 1 i Taf. I; N. CAMBI, 1986, 86-90, sl. 11 - 13; Ž. MILETIĆ, 1991, 37-49, sl. 2.

gradske ulice, fosilizirane danas u obliku poljskog puta.⁸⁴ Kroz mala gradska vrata cesta je izlazila na današnju Zvonimirovu ulicu gdje je preko mosta II (Jankove mlinice) prelazila na Otok,⁸⁵ a preko mostova na Otoku na lokalitet Japirko. Na tom mjestu račvala bi se u dva ogranka, desno za Epetij, odnosno lijevo za splitski poluotok i antičko naselje na mjestu današnjeg Vranjica. Ova trasa jugoistočne nekropole je, kako ćemo poslije pokazati, neupitna jer za nju postoje valjani arheološki dokazi.

Ubikacija jugoistočne nekropole južnijom trasom imala je svoje pobornike među starijim istraživačima. Razloga za to ima više. Osnovni je, nikad dokazana pretpostavka da je most X podignut na rimskim temeljima. To mišljenje prvi je iznio F. Carrara, a prihvatili su ga L. Jelić i F. Bulić.⁸⁶ Međutim, Jelić ga je kasnije napustio opredijelivši se za sjeverniju varijantu preko mosta V, Gospina Otoka i mostova VIII i IX.⁸⁷ Bulić je do smrti ostao uvjeren u postojanje južnog pravca, što se najbolje vidi u njegovoj, nedavno objavljenoj knjizi, *Po ruševinama stare Salone*.⁸⁸ Pri tome Bulić nije dovodio u pitanje postojanje sjeverne trase preko Otoka. Drugim riječima Bulić je bio uvjeren u paralelno postojanje obaju pravaca oko kojih bi se onda formirala jugoistočna nekropola.

Na problem trase jugoistočne nekropole i mjesta prijelaza antičkog Jadra (*Salon*), osvrnuli su se nedavno u svojim raspravama F. Buškariol i N. Cambi iznoseći opipljivije razloge u prilog mogućnosti postojanja južne trase.⁸⁹ Prvi je otkriće većeg broja nadgrobnih spomenika (Kat. AMS, A 3045-3050) na desnoj obali ušća Jadra, na lokalitetu Jankovača, koji su stajali uzidani u južne zidine *Urbs Orientalis-a*. Međutim, nima je najpoznatiji onaj koji spominje kolegij *praefectura phariaca Salonitana*.⁹⁰ Nema sumnje da su ti natpisi izvorno stajali na jugoistočnoj nekropoli, pitanje je samo na kom mjestu. Obično se njihova pojava u južnom obrambenom zidu objašnjava sekundarnom upotrebom u 2. stoljeću (oko 170. godine), kada je pred markomanskom opasnošću trebalo ubrzano popravljati salonitanske bedeme i u njih inkorporirati istočni dio grada. Problem je međutim u tome što su oni mogli biti doneseni s dijela nekropole i ceste koja je vodila prema Epetiju, ali su mogli i stajati *in situ* na samoj obali Jankovače, na sasvim drugom groblju, otprilike na mjestu današnjih solinskih Širina. Drugi razlog je otkriće natpisa s cijelim nizom izraza vrijednih za poznavanje organizacije jedne

⁸⁴ Godine 1994. otkriveni su tragovi popločanja ulice sa stambenim sklopom istočnije: J. MARDEŠIĆ, 1995, 16-17.

⁸⁵ E. DYGGE, 1929, nav. mj.; F. BULIĆ, 1931, 58 i d.; Ž. MILETIĆ, 1991, 39. O tome bi svjedočio pronalazak pet ulomaka nadgrobnih natpisa uzidanih ili nađenih oko crkve Gospe od Otoka: F. BULIĆ, 1898, 201-203. Prilikom uklanjanja talijanskih baraka s Gospine livade, početkom 1995. godine, pronađen je manji ulomak prednje strane sarkofaga s tabulom ansatom, ulomak oltarne pregrade ukrašen motivom perforiranih ljuski a uništeno je više grobova pokrivenih tegulama i cilindričnih kamenih urna (M. MATJEVIĆ, 1995, 16; ISTI, 1995a, 14-15.). Zaštitnim istraživanjima nakon toga kolega M. Katić iz Državne uprave za zaštitu spomenika i kulture baštine otkrio je na Otoku još tri kasnoantička groba.

⁸⁶ F. CARRARA, 1850, 137; F. BULIĆ- L. JELIĆ- S. RUTAR, 1894, Arheološki karta Solina i okolice.

⁸⁷ L. JELIĆ, 1896/1897, 37, sl. 5.

⁸⁸ F. BULIĆ, 1986, 38-39.

⁸⁹ N. CAMBI, 1986, 86, bilj. 116; F. BUŠKARIOL, 1988, 275 i tloris Solina.

⁹⁰ F. BULIĆ, 1902, 3 i d.

salonitanske grobišne parcele s kojeg doznajemo i za postojanje zidane ceste (*viae munitae*).⁹¹ Sve to navelo je Bulića da osim sjevernog pravca i nekropole prema Epetiju, potraži i drugi, južniji pravac, koji bi s Jankovače, preko tzv. mosta X, vodio prema splitskom poluotoku.

Drugo pitanje jednako je složeno. Svi istraživači složili su se u ocjeni da je antička cesta Salona-Epetij glavni pravac oko kojeg se pružala nekropola, na lijevoj obali Jadra fosilizirana u poljskom putu koji od Japirka vodi za Mravince i Stobreč. Problem nastaje u odabiru mjesta (mosta) preko kojeg je cesta prelazila rijeku *Salon*. Dyggve je odabrao most VII, a Jelić i Bulić most IX. Dyggve svoju trasu od Jadra započinje južnom granicom nekadašnje katastarske čestice br. 4818, na kojoj su pronađena četiri groba izdubljena u kamenu živcu i koja se otprilike podudara s današnjom solinskom ulicom Marka Marulića u kojoj je pronađen naš natpis br. 8.⁹² Priklanjajući se Jelićevom mišljenju,⁹³ a i zbog zida dužine 21 i visine 0,6 m, u kojem vidi rimsku gradnju, Bulić nekropolu i cestu za Epetij, trasira nekoliko desetaka metara sjevernije, smjerom poljskog puta koji je od Dyggveova mosta IX, između katastarskih čestica br. 5347 i 4821 vodio prema Mravincima i Stobreču.⁹⁴ Ovaj smjer podudara se s početkom današnje solinske ulice Petra Krešimira IV. u produžetku koje su nađeni svi preostali spomenici iz ovog rada. Oko daljnjeg smjera nekropole istraživači se uglavnom slažu - ona se nastavljala prema kućama Podrug-Bašo, smještenim između groda Prosika i Smiljanovci,⁹⁵ gdje je nakon otprilike 2 km i završavala.⁹⁶ Po svemu sudeći pojedinačnih ukopa moglo je biti i dalje kako bi to sugerirao jedan natpis pronađen na Dračevcu.⁹⁷

Natpisi o kojima smo raspravljali u ovom radu bacaju novo svjetlo na vrijeme formiranja i trasu jugoistočne nekropole s lijeve strane rijeke Jadro (*Salon*). Do otkrića vojničkog titulusa (naš natpis br. 8), pouzdano datiranog u sredinu 1. stoljeća, znali smo da se dio nekropole na desnoj obali Jadra, onaj na kome će se poslije razviti *urbs orientalis*, formirao već u ranom 1. st. O tome jasno svjedoče natpisi s Jankovače (svi datirani u 1. stoljeće) bez obzira na pitanje jesu li stajali uz cestu prema Epetiju ili splitskom poluotoku, kao i činjenica da je taj prostor uključen u urbani raster grada tek u 2. st.

Otkriće jednog natpisa iz sredine 1. stoljeća, na drugoj, lijevoj obali Jadra, svjedoči da se je nekropola još u toku 1. st. prostirala sve do položaja Japirko. Da li je do tog položaja bila i arhitektonski uređena, ne znamo, jer tragovi takve arhitekture zasad nisu pronađeni.

U kasnijim stoljećima nekropola se širi, koliko se to danas može zaključiti, uglavnom duž ceste prema Epetiju. Tom vremenu treba pripisati groblje istraženo 1989. na položaju današnjeg solinskog naselja Priko vode. Istraživanjima je rukovodila J. Mardešić, kustos AMS, ali nažalost rezultati tih radova još nisu objavljeni. Otkriveni su uglavnom kasnoantički tipovi grobova, bez arhitekture,

⁹¹ N. CAMBI, 1986, 86 i d.

⁹² E. DYGGVE, 1929, Tafel I. Trasa ceste i nekropole označena je iscrtkanom linijom i slovom W. O otkriću spomenuta četiri groba usp. F. BULIĆ, 1931, 60-61, sl. 1.

⁹³ Usp. bilj. 86.

⁹⁴ F. BULIĆ, 1931, katastarska mapa desno od strane 58.

⁹⁵ L. JELIĆ, 1896/1897, 32; F. BULIĆ, 1931, 58-59; Ž. MILETIĆ, 1991, 41.

⁹⁶ Ž. MILETIĆ, 1991, 43.

⁹⁷ F. BULIĆ, 1905, 158, 3453 A.

pokriveni tegulama ili s pokojnicima položenim u amfore. Ukupno su pronađena 183 groba s tek nekoliko pripadajućih natpisa. Nekropola se može datirati od kraja 1. do 4. stoljeća.⁹⁸

Većina naših natpisa može se datirati u drugu polovicu 2. i prvu polovicu 3. stoljeća, dakle upravo u vrijeme širenja jugoistočne salonitanske nekropole. Dosad se jugoistočna nekropola smatrala mjestom ukapanja ekonomski slabijeg sloja salonitanskih građana. U mogućnosti smo, međutim, dokazati da je to samo paušalna ocjena koja se temelji prije svega na slaboj istraženosti ove nekropole.

Otkriće jednog akroterija sarkofaga s muškim portretom koji ima frizuru karakterističnu za razdoblje vojnih careva, te jednog s imenom *Secundino*, pokazuju da je i na jugoistočnoj nekropoli, kao i na najbolje poznatoj salonitanskoj nekropoli, onaj zapadnoj, u 2. i 3. stoljeću sarkofag bio središnji monumentum grobišnog hortusa. Kako su ovi spomenici bili i najskuplji, osobito oni umjetnički obrađeni, to bi sugeriralo da su po svoj prilici stajali na nekoj od grobišnih parcela uz sam rub ceste. Drugim riječima, njihovo otkriće mogao bi biti dragocjen pokazatelj gdje treba očekivati ostatke središnje komunikacije nekropole.

Činjenica da je od 183 groba istražena 1989. samo njih 11 bilo označeno nadgrobnim pločama a da je samo na mjestu dviju novogradnji u ulici P. Krešimira IV., zapadno od kućnog broja 26 nađeno njih 8, da se nije ušlo u trag cesti odnosno središnjoj komunikaciji oko koje se formirala nekropola, te da se istraženi prostor nalazi južnije od lokacija na kojima su pronađeni natpisi iz ovog rada, daje naslutiti kako je riječ o rubnim dijelovima nekropole i da središnju komunikaciju nekropole valja tražiti sjevernije, bliže rijeci Jadro. Za jedan od akroterija sarkofaga (onaj s portretom) zna se da je pronađen prilikom kopanja kanala za vodovod, u neposrednoj blizini titulusa Gaja Lolija Valensa, u ulici Marka Marulića, za koju smo rekli da je podudarna Dyggveovoj trasi nekropole.

Imajući u vidu sve te činjenice i sadašnje stanje poznavanja jugoistočne salonitanske nekropole, dolazimo do zaključka da o pitanju generalne trase jugoistočne nekropole zaista treba slijediti Dyggvea a ne Bulića. Dokaz za to je vrlo jednostavan. Velika većina nadgrobničkih spomenika nekropole s lijeve obale Jadra, pronađena je na potezu od mosta VII, pa do Bašinih kuća. Zapadno od mosta VII takvih nalaza gotovo i nema. Dakle, cesta se prelazila Jadro preko mosta VII na današnjem Japirku, zatim je skretala u pravcu jugoistoka (kroz današnje naselje Priko vode) i išla u smjeru Stobreča (Epetium). Držim da je danas ta antička komunikacija većim dijelom fosilizirana u solinskim ulicama Marka Marulića i Petra Krešimira IV., uz vjerojatno i određena odstupanja.

O pitanju postojanja južne trase, koja bi išla preko Dyggveova mosta X, nije moguće reći mnogo toga novog. Kao što je gore rečeno, na lijevoj obali Jadra (između mostova VII i X) nije zamijećena koncentracija većeg broja nadgrobničkih spomenika već se radi o pojedinačnim nalazima.⁹⁹ Veliki problem predstavlja i činjenica da nam još uvijek nije poznat izgled ušća Jadra u antičko doba. Promjene

⁹⁸ Podatke sam crpio iz privremenog izvješća J. Mardešić.

⁹⁹ Navest ću primjer tzv. Šangarkine kuće ispod današnjih solinskih vijadukata, u kojoj je stajalo uzidano nekoliko antičkih fragmenata koji su prigodom njene nedavne restauracije izvađeni i danas se također nalaze u lapidariju g. M. Matijevića. Ulomak jedne portretne stele nedavno je objavljen: N. CAMBI, 1993, 351 i d.

- MITCHELL, S., 1976. - Legio VII and the Garrison of Augustan Galatia, *CQ*, N. S., 26, 2,, 298-308.
- MOCSY, A., 1983. - Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso, *Dissertationes Panonicae*, 3. s., 1, Budapestini.
- PAPE, W., 1863/ 1870. - *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig.
- PATSCH, K., 1907. - Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *GZM*, 19, 431-470.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1964. - Ilirske onomastičke studije II. Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, *ŽA*, 13/14, 101-110.
- RIC - H. Mattingly - The Roman Imperial Coinage, 4, 1, Pertinax to Geta, London.
- SCHULZE, W., 1966. - *Zür Geschichte Lateinischer Eigennamen*, Berlin - Zürich - Dublin.
- SKOK, P., 1915. - *Pojave vulgarnog latinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- STEPHANUS *thesaurus Graecae linguae*, 5, Graz, 1954. 310.
- THYLANDER, H., 1952. - *Etude sur l'epigraphie latine*, Lund.
- TUFI, S. R., 1971. - Stele funerarie con ritratti di eta romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *AttiANL*, 368, 87-166.
- WEGNER, M., 1938. - Datierung römischer Haartrachten, *ArchAnz*, 53, 276-325.
- WESSEL, K., 1946/1947. - Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen Zeit, *ArchAnz*, 61/62, 62-76.
- WIGGERS, H. B., 1971. - Caracalla, Geta, Plautilla, *Das römische Herrscherbild III*, 1, Berlin.
- WILKES, J. J., 1969. - *Dalmatia*, London.
- ZANINOVIĆ, M., 1984. - Vojni značaj Tilurija u antici, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, *Izdanja HAD*, 8, 65-75.
- ŽANETIĆ-PROTIĆ, J., 1987. - Privjesak, *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 216.

**Dražen Maršić: NEW GRAVE INSCRIPTIONS FROM THE SOUTH EAST
NECROPOLIS IN SALONA**

S u m m a r y

Nine grave inscriptions are dealt with in this paper, found in 1995 and 1996, while undertaking the building operation which devastated the south-east necropolis in Salona. They are dated, catalogued, described and analysed after decorative and tectonic elements. Special attention has been done to the portrait stele of Sempronia Quarta as the main standpoint for dating most of other monuments. On the basis of stylistic and fashion characteristics of the late woman portrait the inscription is put at the end of Antonin or at the beginning of Early Sever period (180-210) AD. Another monument deserving even greater attention is that of Gaius Lollius Valens, Legion VII soldier's grave inscription, being the oldest inscription in this work (mid 1st cent AD). The person in question was of Italic origin. At the end of this paper a short report has been given on the state of discovering of the south-east necropolis so far, and the problem of ubication of the central communication where the necropolis happened to be found. The site where the findings of the monuments from this paper were found, reinforces Dyggve's hypothesis that the necropolis had been situated on both sides of the road Salona - Epetium; at the very place where the road passed over Gospin otok, "the bridge VII" on its way to Epetium. Author seems to believe that the part of that ancient communication is now fossilised in today's streets of M. Marulić and Petar Krešimir IV in Solin.

T. I. Stela Publija Urgulanija Teofila.

T. I. Stele of Publius Urgulanius Theophilus.

T. II. Stela Sempronije Kvarte.
T. II. Stele of Sempronia Quarta.

T. III. 1. Stela ropkinje Pretorine; 2. Stela Modesta.

T. III. 1. Stela of Pretorina the slave woman.; 2. Stela of Modestus.

1

2

T. IV. 1. Stela Lelije Saturnine; 2. Ulomak nadgrobnog natpisa Eufrozine.

T. IV. 1. Stele of Laelia Saturnina; 2. Fragment of the grave inscription of Euphrosina.

T. VI. Fragment stele Cetenije Tiodore.

T. VI. Fragment of the stele of Cetennia Thiodora.